

ՃՅՈՒՂԵՐԻ ԶՈՒԳԱԿՑՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱԾԻ
ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՑՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՎՈԼՈՂՑԱ ՄԱՆԱՍՅԱՆ

Ագրարային հատվածում տնտեսավարման տարբեր ձևերի՝ մանրապրանքային գյուղացիական տնտեսություններից մինչև ագրոհոլդինգային տիպի խոշոր տնտեսությունները, կազմակերպատարական կառուցվածքի կատարելագործումը, դրանց մասնագիտացումը, տեղաբաշխումը և ենթաձյուղերի զուգակցումը անցյալ դարի 90-ական թվականների ագրարային բարեփոխության արդյունքում անդրադարձ չգտած ուղղություններից է: Մակայն հանրապետության տնտեսության ագրարային հատվածում բազմակողմանիորեն հիմնավորված մասնագիտացումը և արտադրության ենթաձյուղերի զուգակցումը կանխորոշում են ագրոարտադրական ռեսուրսային ներուժի օգտագործման արդյունավետությունը և հիմնական պարենային մթերքների ինքնաբավության նվազագույն մակարդակի ապահովումը:

ՀՀ տնտեսության ագրարային հատվածի զարգացման խորհրդային փուլում արտադրության մասնագիտացման, համակենտրոնացման և ենթաձյուղերի զուգակցման հարցերին ավելի շատ ուշադրություն էր դարձվում: Այսպես, ՀԿԿ XXII համագումարի (1961 թ.) նյութերում նշվում էր, որ «... կայուն բարձր բերք ապահովելու և ... անասնաբուծության արագ վերելքի համար անհրաժեշտ է իրագործել գյուղատնտեսության գիտականորեն հիմնավորված տեղաբաշխում ըստ բնատնտեսական գոտիների ու շրջանների, նրա ավելի խոր և հաստատուն մասնագիտացում, առավելապես զարգացնելով գյուղատնտեսական արտադրանքի այն տեսակի արտադրությունը, որի համար լավագույն պայմաններ կան և որն առավել քիչ ծախսեր է պահանջում»¹: 1970-1988 թթ. իրականացվող ագրարային քաղաքականության արդյունքում Հայկական ԽՍՀ-ի բոլոր կոլտնտեսությունները, խորհունտեսությունները, միջտնտեսական և գյուղատնտեսական այլ արտադրական ձեռնարկությունները հիմնականում մասնագիտացել էին գյուղատնտեսական արտադրանքի տարբեր տեսակների արտադրության զծով, որոնց ապրանքային արտադրանքը բնութագրվել է հետևյալ կառուցվածքով (տե՛ս աղ. 1):

¹ Յա. Զարոբյան, Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի կենտկոմի հաշվետու զեկուցումը Հայաստանի կոմպարտիայի XXII համագումարին, Եր., 1961, էջ 51:

1990-ական թվականների սկզբին ՀՀ տնտեսության ագրարային հատվածում այնպիսի արտադրական կառուցվածք ձևավորվեց, որում բուսաբուծության և անասնաբուծության ճյուղերը ունեին 60:40 հարաբերակցությունը: Սակայն բարեփոխված ագրարային հատվածը, որն արտադրության «ապամասնագիտացմամբ» էր ուղեկցվում, նոր համամասնություններ ստեղծեց. 1991-2005 թթ. ապրանքային արտադրանքի արժեքի 56-60%-ը բուսաբուծությանն էր բաժին ընկնել, իսկ 40-44%-ը՝ անասնաբուծությանը, որը պայմանավորված էր գյուղատնտեսական արտադրանքի, հումքի և պարենային մթերքների շուկաներում մրցակցային իրավիճակի, գյուղատնտեսական արտադրության պետական կարգավորման համակարգի, ագրոպարենային համակարգում գործընկերների միջև փոխհարաբերությունների և ուրիշ գործոնների փոփոխությամբ²:

Աղյուսակ 1

Հայկական ԽՍՀ-ի գյուղատնտեսության ընդհանուր ապրանքային արտադրանքի կառուցվածքում հանրային տնտեսությունների տեսակարար կշիռը (%)³

	1970	1980	1985	1986	1987	1988
Հացահատիկ	80.6	84.0	87.6	92.9	93.9	94.6
Ծխախոտ	-	100	100	100	100	100
Կարտոֆիլ	56.3	72.9	70.6	64.2	75.3	75.2
Բանջարեղեն	90.0	88.0	79.7	74.8	76.0	75.5
Բոստան-պարենային	-	99.2	89.9	89.2	90.6	90.5
Պտուղ և հատապտուղ	71.5	60.3	67.1	67.9	58.2	57.1
Խաղող	85.4	80.8	87.5	87.5	85.3	89.2
Միս	82.2	77.1	74.5	70.0	72.3	77.4
Կաթ	95.1	96.9	97.1	96.2	99.7	99.7
Զուլ	80.8	88.8	92.7	94.2	95.5	98.7
Բուրդ	86.6	78.2	74.5	76.7	74.4	68.5

Ժամանակի գործընթացները բացասաբար էին ազդում հատկապես անասնաբուծական ենթաճյուղերի արտադրական ներուժի վրա: Հանրային խոշոր տնտեսություններում գյուղատնտեսական կենդանիների գլխաքանակի կտրուկ կրճատումը ուղեկցվում էր ֆերմաների, անասնաբուծական շենքերի ու շինությունների կազմալուծմամբ, ձևավորված համակարգերի և անասնաբուծության ու բուսաբուծության ճյուղերի

² Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1991 թվական, ՀՀ վիճակագրությ. պետ. ռեզիստրի և վերլուծության վարչություն, Եր., 1994, էջ 145; Հայաստանը թվերով, 1992, Վիճակագրական համառոտ ժողովածու, ՀՀ վիճակագրությ. պետ. ռեզիստրի և վերլուծության վարչություն, Եր., 1994, էջ 91; Статистический ежегодник Армении, Официальное издание 1993-1994, Управление по статистике, государственному регистру и анализу РА, 1994, էջ 132; Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1995, 1996, Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ վիճակագրությ. պետ. ռեզիստրի և վերլուծության վարչություն, Եր., 1998, էջ 256:

³ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году. Стат. ежегодник, Госкомстат Арм ССР, Եր., 1989, էջ 184:

միջև ավանդական փոխգործակցության խաթարմամբ: Հանրապետությունում թե՛ անասնազվաքանակը և թե՛ արտադրության ծավալները զգալիորեն կրճատվեցին մանր եղջերավոր անասնաբուծության ենթաճյուղում. 1991-2001 թթ. հանրապետության բոլոր կատեգորիայի տնտեսություններում ոչխարների ու այծերի գլխաքանակը պակասեց 2.2 անգամ, ընդ որում՝ դրանց 88.6%-ին պահում էին և կերակրում բնակչության տնտեսություններում⁴: Մինչև սեփականաշնորհումը մանր եղջերավոր անասնաբուծությամբ զբաղվում էին ինչպես նեղ մասնագիտացված, այնպես էլ բազմաճյուղ ապրանքային արտադրանքի կառուցվածքով գյուղատնտեսական ձեռնարկությունները, ինչպես նաև ոչխարաբուծական տոհմային տնտեսությունները, որոնցում պահվում էր ոչխարների ու այծերի ընդհանուր գլխաքանակի շուրջ 60%-ը⁵:

ՀՀ տնտեսության ագրարային հատվածի ճյուղային կառուցվածքի կանոնակարգման և աշխատանքի տարածքաճյուղային բաժանման երկու կողմերի՝ գոտիական մասնագիտացման ու արտադրության հիմնավորված տեղաբաշխման հնարավորությունների գնահատման նոր փուլը սկսվեց 2010 թվականին, երբ «ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020 թվականների կայուն զարգացման ռազմավարություն» փաստաթղթում ամրագրվեցին պետական ագրարային քաղաքականության հիմնական ուղղությունները: Փաստաթուղթը կոչված էր բարելավելու ոչ միայն տարբեր գյուղատնտեսական գոտիներում նախընտրելի մասնագիտացման ուղղությունների հիմնավորված տեղաբաշխումը, այլև գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողների պետական աջակցության մատչելիությունը⁶: Այդ նպատակով վարկերի տոկոսադրույքների, հանքային պարարտանյութերի, դիզվառելիքի և բարձր վերարտադրության սերմերի ու տոհմային երինջների ձեռքբերումը սուբսիդավորելու տարբեր ծրագրեր էին իրականացվում, որոնք նպատակաուղղված էին ագրարային հատվածում պետական աջակցության համակարգը փոխելուն, այն առավել նպատակային դարձնելուն:

Մասնավորապես, հանրապետության մարզերում ու տարածաշրջաններում նախընտրելի մասնագիտացման ուղղություններով գյուղատնտեսական արտադրանքի հիմնական տեսակների արտադրության և հումքի վերամշակման տնտեսավարման տարբեր ձևերի կարողությունների բարձրացման և նոր տնտեսավարողների ձևավորման

⁴ Տե՛ս Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, 1990-1999, Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ, Եր., 2001, էջ 144-145; Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, 2000-2005, Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ, Եր., 2006, էջ 140:

⁵ Տե՛ս Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году, էջ 200:

⁶ Տե՛ս «ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020 թվականների կայուն զարգացման ռազմավարություն» ՀՀ կառավարության 2010 թվականի նոյեմբերի 4-ի № 1476-Ն որոշումը, Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, № 60(794), 1 դեկտեմբերի 2010, էջ 69-107:

նպատակով պետական աջակցության կարևոր գործոն էր նպատակային վարկավորումը, այսինքն՝ վարկերի տոկոսադրույքի սուբսիդավորման մասնաբաժնի տարբերակումն ըստ մի շարք առանձնահատկությունների, ինչպես նաև նախկինում կիրառված վարկերի ծավալների ավելացումը և վարկավորման մատչելիության բարձրացումն ու ներդրումների համար բարենպաստ պայմանների ստեղծումը:

Բացի դրանից, մարզային ու տարածաշրջանային բարձր ավելացված արժեք ապահովող մշակաբույսերի արմատավորման ու բազմամյա տնկարկների տարածության ընդարձակման, կաթնամսատու տավարաբուծության, մսակաթնաբրդատու ոչխարաբուծության, ալպիական մեղվաբուծության, արդյունաբերական թռչնաբուծության և խոզաբուծության հետագա զարգացմանը նպաստող մի շարք ծրագրեր են կյանքի կոչվել: Օրինակ՝ գյուղատնտեսական արտադրանքի քանակը և որակը կանխորոշող գործոնների համակողմանի ներդրմամբ Շիրակի մարզը ներկայումս կաթնամսատու տավարաբուծության, հացահատիկային տնտեսության, կարտոֆիլագործության, բանջարաբուծության և ոչխարաբուծության գծով է մասնագիտացել: Բուսաբուծության մեջ լրացուցիչ ենթաձյուղեր են յուղատու մշակաբույսերի ու ճակնդեղի և կերի արմատապտուղների աճեցումը, անասնաբուծության մեջ՝ խոզաբուծությունը, թռչնաբուծությունը, վերջին տարիներին լեռնային գոտում ակտիվորեն զարգանում է նաև ալպիական մեղվաբուծությունը (տե՛ս աղ. 2):

Նկատի է առնվել, որ շուկայական տնտեսության պայմաններում արտադրության բազմազանեցումը (մասնագիտացման մակարդակի իջեցումը) տարվա ընթացքում դրամական միջոցների ավելի հավասարաչափ մուտք և վարկատրումային պարտքերի, փոխառությունների ու վարկերի ժամանակին մարում է ապահովում: Ուստի Շիրակի մարզի ագրարային հատվածի տնտեսավարման տարբեր ձևերի ֆինանսական վիճակի կախվածությունը դրանց մասնագիտացումից բացահայտելու նպատակով ընտրանքային դիտարկման սկզբունքով վերլուծել ենք արտադրության տնտեսական արդյունավետության վրա ենթաձյուղերի գույակցման կամ մասնագիտացման ուղղությունների ազդեցությամբ մարզի 480 տնտեսավարման տարբեր ձևերի հաշվապահական հաշվետվությունը: Առանձնացվել են տնտեսավարման տարբեր ձևերի 15 մասնագիտացման ուղղություններ, որոնցում հացահատիկային տնտեսությունը, կարտոֆիլագործությունը, համեմատաբար ցրտադիմացկուն բանջարանոցային մշակաբույսերը, կերարտադրությունը, կաթնամսատու տավարաբուծությունը և մսակաթնաբրդատու ոչխարաբուծությունը հիմնական ենթաձյուղեր են լրացուցիչ և օժանդակ արտադրությունների գույակցմամբ:

Աղյուսակ 2

Առանձին ենթաճյուղերի ապրանքային արտադրանքի իրացման մասնաբաժինը Շիրակի մարզի տնտեսավարման տարբեր ձևերում (%)⁷

	1985	1991	2005	2010	2015	2018	2019
Հացահատիկային տնտեսություն	31,68	38,87	40,03	34,42	29,44	32,16	36,85
Արևածաղիկ (յուղատու և հրուշակեղենի)	2,62	4,68	7,24	6,93	7,24	7,16	9,97
Ճակնդեղագործություն	1,53	1,78	1,31	1,76	2,27	2,19	5,00
Բանջարաբուծություն	17,80	17,54	17,83	18,53	18,18	18,53	18,51
Կարտոֆիլագործություն	30,80	28,50	28,79	33,48	33,28	32,88	32,83
Կաթնատու և մսատու տավարաբուծություն	48,87	43,05	38,84	32,10	31,01	30,27	25,33
այդ թվում կաթնատու տավարաբուծություն	21,86	22,43	23,51	22,28	20,07	21,42	17,25
Ոչխարաբուծություն	10,06	7,54	4,48	4,22	4,24	4,21	4,19
Խոզաբուծություն	4,37	3,64	2,60	2,60	6,54	7,61	5,37
Թռչնաբուծություն	4,44	4,64	5,07	17,76	19,64	18,62	15,56
Մեղվաբուծություն	2,56	2,61	2,38	2,33	2,31	2,31	2,30
Սեփական արտադրության բուսաբուծության և անասնաբուծության մթերքների վերամշակումը (բացի խոշոր եղջերավոր անասունների, խոզերի, ոչխարների ու այծերի, թռչունների մսից ու կաթից)	10,85	10,74	15,30	14,50	14,10	12,87	15,12
Օանուցում. մասնագիտացման գործակիցը	0,197	0,202	0,222	0,193	0,163	0,172	0,164

Մեկ գլխավոր ենթաճյուղով մասնագիտացված տնտեսավարման ձևերի խմբում 2017-2019 թթ. տնտեսությունների մեծ մասը (39-52%) հացահատիկային մասնագիտացման ուղղության են պատկանել: Խմբում արտադրության շահութաբերության միջին մակարդակը գրեթե 55 % է եղել, բայց տնտեսությունները վերագրել տվյալ խմբին բոլորովին չի ենթադրում որևէ մրցակցային առավելություն. հացահատիկային մասնագիտացման տնտեսավարման ձևերի 7-8%-ը վնասաբեր են (թեպետ 2 ց-ից ցածր բերքատվության դեպքում տնտեսությունները անշահութաբեր են, այնուամենայնիվ մեկ եկամտաբեր տնտեսության հաշվով շահույթի միջին մեծությունը 53758 դրամ է):

⁷ Այս և հաջորդ աղյուսակը կազմել ենք ՀՀ ԱՎԾ-ի գյուղատնտեսության բաժնի և Շիրակի մարզպետարանի գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչության տվյալների հիման վրա (հաջորդող աղյուսակների աղբյուրը ևս նույնն է):

Ըստ եկամտաբերության տնտեսավարման ձևերի տարատեսակությունը որոշվել է երկու եղանակով:

Առաջին, տնտեսավարման ձևերի մի մասում հացահատիկային տնտեսության կազմակերպման համակարգի անկատարությամբ (հացահատիկի շուկան առավելապես մրցակցային է, հետևաբար՝ հացահատիկային ու հատիկարնդեղենային մշակաբույսերի բերքատվությունը մեծ ազդեցություն է ունենում արտադրության մակարդակի վրա. տեսակարար ծախսերը ավելի են, քան իրացման գները): Այսպես, 2019 թ. 14 տնտեսավարման ձևերում) հացահատիկային մշակաբույսերի 25 գ/հա-ից ավելի բերքատվության դեպքում արտադրության շահութաբերության միջին մակարդակը 119,9 % է կազմել, 10-25 գ/հա-ից (370 տնտեսավարման ձևերում՝ ըստ խմբերի՝ 97,6-ից մինչև 110,1% է փոփոխվել (միջին հաշվով 103,8%), իսկ 5 գ/հա-ից ավելի ցածր (65 տնտեսավարման ձևերում) ծախսերի փոխհատուցվելիությունը մինչև 45% է եղել (տե՛ս աղ. 3):

Աղյուսակ 3

Հացահատիկային մշակաբույսերի բերքատվության և հացահատիկի արտադրության տնտեսական ցուցանիշների փոխադարձ կապը Շիրակի մարզում, 2019 թ.

Բերքատվությունը (գ/հա)	Տնտեսավարման ձևերի քանակական կազմը խմբերում	Արտադրական ծախսերը (դրամ/հա)	Արտադրանքի տեղափոխմանը ապահովվածությունը (մարդ-ժ/գ)	Արտադրանքի իրացման ծախսերը (դր/տ)	Արտադրության շահութաբերության մակարդակը (%)
5-ից պակաս	65	23500.8	0,95	6520.8	0.02
5-10	31	35985.6	0,70	4848.8	45.1
10-12	125	51215.6	0,67	5198.4	97.6
12-15	138	60667.2	0,56	4522.0	102.4
15-20	85	74433.6	0,49	4727.2	105.1
20-25	22	96638.4	0,42	4757.6	110.1
25-ից ավելի	14	116762.4	0,14	4005.2	119.9

Միաժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ Շիրակի մարզում հացահատիկային ու հատիկարնդեղենային մշակաբույսերի ցանքատարածությունների մի զգալի մասը տեղաբաշխված է անջրդի հողերի և մեքենայացման համար միանգամայն անբարենպաստ ռելիեֆային պայմաններով մանրաուրվագիծ և շերտնդմեջ հողամասերի վրա, հետևաբար այնտեղ մշակաբույսերի միջին բերքատվությունն ըստ երևույթին չէր կարող գերազանցել 10-12 գ/հա-ի սահմանը:

Երկրորդ, եկամտաբերության տեսակետից տնտեսավարման ձևերի տարատեսակությունները մարզի առանձին տարածաշրջանների բնատնտեսական ենթագոտիներին համապատասխան տեղաբաշխ-

ման անբարենպաստության վիճակով են որոշվել: Կատարված ուսումնասիրությունները հաստատում են, որ 2019 թ. Շիրակի մարզի 5 տարածաշրջաններից 2-ը (Ախուրյան և Արթիկ) հացահատիկային տնտեսության զարգացման համար բարենպաստ, 2-ը (Անի և Ամասիա)՝ բավարար և 1-ը (Աշոցք) անբավարար պայմաններով են բնութագրվել: Վերջին երկու խմբերում նկատելի են հացահատիկային մշակաբույսերի ցածր բերքատվություն (3.5-11.0 գ/հա), արտադրանքի բարձր ինքնարժեք (11148.2-7682 դրամ/գ), որը տարածաշրջանների միջին արժեքը զգալիորեն գերազանցում է, իսկ արտադրության ոչ լավագույն չափերը (հացահատիկի արտադրության մասնագիտացված տնտեսությունների խմբում 50-70%-ով բերքատվությունը ավելի բարձր է, քան չմասնագիտացածներում, 30 տոկոսային կետով ավելի բարձր է շահութաբերության մակարդակը) նույնպես բացասական գործոն են:

Եթե տնտեսավարման ձևերը համեմատենք, որոնց համար հացահատիկային տնտեսությունը գլխավոր ենթաձյուղն է, ապա 10 առավել խոշոր ագրոհոլդինգային տիպի տնտեսություններում օգտագործվող ռեսուրսների տնտեսական արդյունավետությունն աճում է (1 հա-ի հաշվով աշխատանքային ծախսերը 1,9 անգամ ավելի քիչ են, քան միջին հաշվով ըստ խմբերի), թեև հացահատիկային մշակաբույսերի 1 հա ցանքատարածությունների հաշվով նյութադրամական ավելի բարձր ծախսերին (21,3 հազ. դրամ, որը 26-30%-ով ավելին է, քան միջին հաշվով ըստ խմբերի): Ցուցանիշների այսպիսի արժեքը գյուղատնտեսական տեխնիկայի ու սարքավորումների, հողերի մշակման ու ցանքսերի խնամքում և աշխատանքների ու արտադրական գործընթացների կազմակերպման համակարգերում նորարարական գործունեության մեթոդների արմատավորման հիման վրա ավելի ինտենսիվ արտադրությամբ է որոշվում: Տնտեսությունների այդ խմբում արտադրանքի առավելագույն շահութաբերության մակարդակը 63% է, որը նրանց թույլ է տալիս նորարարության հիման վրա իրականացնել ընդլայնված վերարտադրություն:

Տնտեսավարման 10 փոքր ձևերում, որոնց համար հացահատիկային տնտեսությունը գլխավոր ենթաձյուղն է, հացահատիկի տեսակարար աշխատատարությունը 5,7 անգամ ավելի բարձր է, քան 10 առավել խոշորներում, իսկ 1 հա-ի հաշվով աշխատանքային ծախսերը բարձր են 5,3 անգամ: Հացահատիկային տնտեսությունում արտադրության փոքր չափերով տնտեսավարման ձևերում 1 հա-ի հաշվով համեմատաբար ցածր արտադրական ծախսերը մշակաբույսի ավելի քիչ համախառն բերքի և ավելի ցածր տրանսպորտային ծախսերով, ինչպես նաև հնացած տեխնիկայի ու կենդանի քարշուժի օգտագործմամբ են պայմանավորված. տվյալ ցանքատարածություններում ժամանակակից մասնագիտացված բարձր արտադրողական տեխնիկայի օգտագործումը տնտեսապես աննպատակահարմար է, քանի որ բա-

վականաչափ մեծ են ներդրումների փոխհատուցման ժամկետները:

Կանխատեսելի հեռանկարում մարզի կերային հաշվեկշռի հետագա զարգացման և բարելավման նպատակով կերային հացահատիկների բազայում ևս պահանջվելու է առավել արմատական փոփոխություններ իրականացնել:

Մարզի ներքին շուկաներում կերային հացահատիկների պահանջարկ է զգալիում, որի պակասորդը առավել հաճախ պարենային հացահատիկները որպես կեր օգտագործելով է փոխհատուցվում:

2015-2019 թթ. մարզում զարու համախառն բերքը միջին հաշվով 39,2 հազ. տոննա էր: Թեև զարու ցանքատարածությունները 2001-2005 թթ. ցուցանիշի համեմատ 2015-2019 թթ. կրճատվել են 1327,6 հա-ով, այնուամենայնիվ բերքատվության բարձրացման հաշվին մարզում մշակաբույսի համախառն արտադրանքը ավելացել է 13,5 հազ. տ-ով: Ցանքատարածությունները նկատելիորեն կրճատվել են հատկապես մարզի հարավային տարածաշրջաններում, որտեղ զարին փոխարինվել է ավելի բերքատու աշնանացան գորենով և բարձր ավելացված արժեք ապահովող հատիկաբնույթի մշակաբույսերով (հնդկաձավար, ոլոռ, հաճար և այլն): Գարու արտադրության կրճատման հետևանքը խոզի մսի և դրանից պատրաստված մթերքների շուկայական գների աճն է լինելու:

2015-2019 թթ. մարզի տնտեսավարման բոլոր ձևերում հացահատիկային և հատիկաբնույթի մշակաբույսերի միջին տարեկան 107,8 հազ. տ համախառն բերքի պայմաններում շուրջ 40-45%-ը կերային նպատակներով է օգտագործվել: Ընդ որում՝ արտադրվող գյուղատնտեսական հումքի կառուցվածքում պարենային մշակաբույսերի մասնաբաժինը 61,4 -ից մինչև 52,1% է կրճատվել, իսկ կերային հացահատիկներինը՝ 38,6-ից մինչև 47,9%-ով ավելացել է: Կերերի էներգետիկ և պրոտեինային սննդարարությունը կանխորոշող եզրիտագործնի և հատիկաբնույթի մշակաբույսերի մասնաբաժինը չնչին է:

Կերի նպատակով օգտագործվող հացահատիկների կառուցվածքում 40%-ից ավելին զարուն է բաժին ընկնում, 36,2-ը՝ վարսակին, 12,3-ը՝ ցորենին, 3,4-ը՝ եզրիտագործնին և 3,1-ը՝ հատիկաբնույթիներին: Կերերի ոչ լավագույն կառուցվածքի և ցածր էներգետիկ ու պրոտեինային սննդարարության գույքատիպության հետևանքով չափաքանակներից 1,2-1,4 անգամ ավելի շատ կեր է ծախսվում անասնաբուծական մթերքների արտադրության համար, սակայն գյուղատնտեսական կենդանիների մթերատվությունը սպասվածից պակաս է:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ մեկ կերային միավորի հաշվով արտադրյալ կանաչ կերերը և բնական խոտհարքային չոր խոտերը ավելի է-ծան են: Ուստի արտադրյալ կանաչ կերերի և բնական խոտհարքների հարուստ պաշարներ ունեցող մարզի հյուսիսային տարածաշրջաններում (Ամասիա, Աշոցք) հեռանկարային նախընտրելի մասնագիտաց-

ման ուղղություններից հատկապես կաթնամսատու տավարաբուծությունն ու մսակաթնաբերդատու ոչխարաբուծությունն են զարգանալու, իսկ ցածրահասակ թզուկ երկշաքիլավոր բույսերից կազմված վերին ալպիական մարգագետիններն ու գորգերը, որոնց ծաղիկները խոշոր են և շատ վառ, ալպիական մեղվաբուծության զարգացման համար կերային արդյունավետ բազա են:

Մարզի հյուսիսային տարածաշրջանների որոշ համայնքների արհեստական լճակներում և ջրավազաններում զարգանում է ավանդական եղանակով կերակրվող ջրլող թռչունների բուծումը: Արհեստական լճակներում արոտաբտման դեպքում միավոր քաշաճի հաշվով գրեթե 1,5 անգամ ավելի քիչ խտացրած կերեր ծախսելով՝ ջրլող թռչունները արագ են աճում, որը բադի և սագի մսի ինքնարժեքը 15-20%-ով իջեցնում է: Անհոսք արհեստական լճակների 1 հա ջրային տարածքի հաշվով ջրլող թռչունների արոտաբտումը նպատակահարմար է միայն 200-250 և հոսք ունեցող արհեստական լճակների 1 հա-ի հաշվով՝ 500-600 բադերի ու սագերի նստվածքավորելու խտության դեպքում:

Զգալիորեն ավելի քիչ տնտեսություններ (դրանց ընդհանուր քանակի մոտ 11%-ը) կաթնատու մասնագիտացման ուղղությանն են դասվել: Արտադրության շահութաբերության 19,2% միջին մակարդակի դեպքում (բոլոր ենթաճյուղերի զծով ֆինանսական արդյունքի հաշվառմամբ) տնտեսությունների խումբը, որոնց արտադրության գլխավոր ենթաճյուղը կաթնատու տավարաբուծությունն է համարվել, 2019 թ. գրեթե 17,5%-ով վնասաբեր են եղել (մեկ անշահութաբեր տնտեսության հաշվով միջին վնասը 593,0 հազ. դրամ է կազմել. մեկ եկամտաբեր տնտեսության հաշվով՝ շահույթի միջին մեծությունը 10,8 մլն դրամ է): Ակնհայտ է, որ ոչ միայն մասնագիտացումն է կաթի արտադրության տնտեսական արդյունավետությունը որոշում (մասնագիտացված տնտեսությունների խմբում աշխատատարությունը 27%-ով ավելի ցածր է, քան ոչ մասնագիտացվածներում, 1 ց կաթի ինքնարժեքը՝ 7,5%-ով, կաթի արտադրության շահութաբերության մակարդակը 10,5 տոկոսային կետով ավելի բարձր է), այլև ուրիշ գործոններ. արտադրության չափերը (կովերի գլխաքանակը մասնագիտացված տնտեսություններում 30-ից մինչև 100 գլուխ ավելացնելու դեպքում մեկ կովի հաշվով կաթնատվությունը 2270 լիտրից մինչև 3570 լիտր է ավելացել, կամ 1,6 անգամ), նրա տեղաբաշխումը (2016-2019 թթ. Ախուրյանի, Աշոցքի և Ամասիայի տարածաշրջանների ապրանքարտադրողները կաթի արտադրության մեջ ունեին հարաբերական մրցակցային առավելություններ) և այլն:

Պետք է նաև նշել կաթնատու տավարաբուծությամբ (փոխառության միջոցների և հասույթի հարաբերակցությունը միջին հաշվով 53:100 է) և հացահատիկային տնտեսությամբ (55:100) զբաղվող տնտե-

սավարման ձևերի զգալիորեն ավելի քիչ վարկավորվածությունը, որը բնորոշվել է տարվա ընթացքում դրամական միջոցների ավելի հավասարաչափ մուտքով և սեզոնային վարկավորման ավելի քիչ պահանջարկով:

Մարզի կաթնամսատու տավարաբուծության ենթաճյուղը, հանրապետության մասշտաբով մրցակցային բարձր վարկանիշ ունենալով հանդերձ, հացահատիկային տնտեսությանը մրցակցության մեջ տանու է տալիս, ընդ որում՝ այն դեպքում, երբ մարզի սահմաններից դուրս չնչին է պահանջարկը տեղական հացահատիկի նկատմամբ: Դա առավելապես պայմանավորված է «սպառողների (գնորդների) շուկայական իշխանության» ազդեցությամբ, որը կաթնամսատու տավարաբուծության ենթաճյուղին թույլ չի տալիս անհրաժեշտ շահույթի չափաքանակը ստանալ: Որպես այդպիսի վիճակից դուրս գալու ելք գյուղատնտեսական ապրանքարտադրողներին առաջարկվում է կաթի վերամշակման և իրացման բազան զարգացնել՝ օգտագործելով արտադրական և մթերոդ կոռպորատիվների հնարավորությունները և դրանց միջոցով վերամշակող ընկերությունների հետ փոխհարաբերություններում կաթի իրացում կազմակերպելով: Այստեղ օգնությունից բացի, պետությանն է վերապահվում նաև կաթնամթերքների շուկայում իրավիճակը կանոնակարգելու գործառույթ: Մասնավորապես, կաթ արտադրողների և վերամշակողների միջև փոխադարձ համաձայնություն կնքելու միջոցով գործողության մեջ «գնային միջանցքներ» ներդնելուն մասնակցելը:

Խոշոր եղջերավոր անասունի մսի արտադրությունը հիմնական կամ լրացուցիչ ենթաճյուղերի կազմում ներառելու դեպքում գործունեության եկամտաբերությունը զգալիորեն կիջնի. որպես գլխավոր ենթաճյուղ՝ մսատու տավարաբուծությամբ մասնագիտացված տնտեսություններում արտադրության շահութաբերության մակարդակը ընդամենը 11,7% է կազմել, հացահատիկի արտադրության հետ զուգակցմամբ (մսահացահատիկային մասնագիտացում)՝ 29,9%, կաթի արտադրության հետ զուգակցմամբ (մսակաթնային մասնագիտացում)՝ 18,2% (տե՛ս աղ. 4):

Քննարկման ներկայացված մասնագիտացման ուղղություններից առավելագույն շահութաբերություն են ապահովել հացահատիկային, ինչպես նաև յուղատու մշակաբույսերը (արևածաղիկ) ու շաքարի ձակնդեղը, սակայն վերջին երկու տեսակը ներկայացված է ընդամենը 76 տնտեսություններով (ընդհանուր քանակի 0,27%-ը), որը թույլ չի տալիս տվյալ իրավիճակը բնութագրել օրինաչափություն: Գործնականորեն արևածաղիկի և շաքարի ձակնդեղի աճեցման գծով մասնագիտացված տնտեսավարման բոլոր ձևերին հասուկ են արտադրության փոքր չափերը. ցանքատարածությունները միջին հաշվով կազմել են 19,67 հա:

Աղյուսակ 4

Շիրակի մարզի գյուղատնտեսական արտադրության ենթաճյուղերի զուգակու-
մից տնտեսավարման տարբեր ձևերի արտադրության շահութաբերության մա-
կարդակի և վարկատարողության կախվածությունը, 2019 թ.

Մասնագիտացված տնտեսու- թյունների ձևերը	Հիմնական արտադրանքի տեսակը	Տվյալ մասնագի- տացման տնտե- սությունների մաս- նաբաժինը նրանց ընդհանուր թվում (%)	Արտադրության շահու- թաբերության մա- կարդակը (%)	Եկամտի մեջ փոխառության միջոցների մաս- նաբաժինը (%)
Մեկ գլխավոր ենթաճյուղով տնտեսություն, որի մասնաբաժինը ապրանքային արտադրանքի կառուցվածքում առնվազն 50% է	Հացահատիկ	51,48	41,8	53,0
	Շաքարի ճակնդեղ	2,25	69,9	30,23
	Բանջարեղեն, կարտոֆիլ	9,42	22,6	94,92
	ԽՇԱ միս	5,45	11,66	156,45
	Խոզի միս	0,86	22,9	148,43
	Թռչնի միս, ձու	0,84	16,88	28,96
	Ոչխարի միս	1,2	10,36	23,18
	Կաթ	10,6	19,17	54,09
	Մեղր	0,84	7,14	69,50
	Արևածաղիկ (յուղա- տու և հրուշակեղենի)	0,27	39,98	72,28
	Այլ	2,46	-3,18	86,23
Երկու հիմնական ենթաճյուղերով տնտեսություն, որոն- ցից յուրաքանչյուրի մասնաբաժինը ապրանքային արտադրանքի կառուցվածքում առնվազն 33% է	Հացահատիկ, կաթ	1,25	31,46	141,73
	Կաթ, հացահատիկ	1,48	12,88	28,87
	ԽՇԱ միս, հացահատիկ	0,30	29,86	81,43
	Կաթ, ԽՇԱ միս	0,25	-21,71	22,82
	ԽՇԱ միս, կաթ	0,25	18,19	94,29
	Հացահատիկ, արևա- ծաղիկ (յուղատու և հրուշակեղենի)	0,20	28,01	61,46
	Արևածաղիկ (յուղատու և հրուշակեղենի), հացահատիկ	0,5	14,29	43,79
	Հացահատիկ, կտավատ	0,21	21,25	60,2
Այլ	0,60	36,28	51,68	
Երեք հիմնական ենթաճյուղերով տնտեսություն, որոնցից յուրաքանչ- յուրի մասնաբաժինը ապրանքային արտադրանքի կա- ռուցվածքում առնվազն 25 % է	Հացահատիկ, կաթ, արևածաղիկ (յուղա- տու և հրուշակեղենի) արտադրանքի տվյալ տեսակների մեկ ան- գամ անհատական զուգակցումը	0,29	28,72	1,25
	Ոչ մասնագիտացված (բազմաճյուղային)	9,0	24,95	37,33

Մարզի գյուղատնտեսական հողատեսքերի առաջիկա փոփոխություններով պայմանավորված՝ անհրաժեշտ է հատուկ նշանակության հողեր բացահայտելու նպատակով (շաքարի ճակնդեղի, գանգրավուշի, քունջութի և ուրիշ յուղատու մշակաբույսերի ցանքատարածությունների համար) դրանց արդյունավետության համեմատական գնահատական տալ և լայնածավալ ուսումնասիրություններ կատարել:

Այս համատեքստում առաջին հերթին կարևորվում է շաքարի ճակնդեղի և գանգրավուշի (կտավատի) արտադրության վերականգնման խնդիրը: Շաքարի արտադրության հայրենական հումքի միակ աղբյուրի՝ շաքարի ճակնդեղի աճեցման ու վերամշակման ռիսկերը զգալի են ու ճակնդեղացանության արեալի բազմաբնույթ պայմանների ազդեցությամբ և ագրոկլիմայական պայմանների փոփոխականությամբ են պայմանավորված: Իր հերթին, հումքային բազայի ծավալը մեծ մասամբ ցանքատարածությունների կառուցվածքում շաքարի ճակնդեղի մասնաբաժնով և շաքարի գործարանների հզորությամբ է որոշվում: Ուստի մեծ հզորությամբ գործարանները պետք է նաև ճակնդեղացանության արեալի մեծ ծավալներ ունենան, որոնց մեջ մշակաբույսի աճեցման գծով մասնագիտացված մի քանի գյուղատնտեսական գոտիներ են մտնելու (օրինակ՝ Շիրակ, Լոռի-Փամբակ և այլն):

Շաքարի ճակնդեղը տեխնիկական այն մշակաբույսերից է, որի աճեցումը ոչ թեև աշխատատար և ծախսատար է, բայց ներդրումային առումով՝ գրավիչ: Ճակնդեղի մշակումը ավելի քիչ ռիսկային է, քան, օրինակ, ցորենինը: Կարծում ենք՝ շաքարի ճակնդեղի հիմնական արտադրողներ կարող են լինել ագրոհոլդինգային ու ագրոֆիրմային տիպի խոշոր տնտեսությունները, որոնց մասնաբաժինը հնարավոր է հասցնել մշակաբույսի ամբողջ արտադրության 80-85%-ի, իսկ ճակնդեղի 10%-ից ավելին բնակչության տնտեսություններում և տնտեսավարման մյուս փոքր ձևերում է արտադրվելու:

Ագրարային հատվածի զարգացման մինչխորհրդային փուլից սկսած՝ Հայաստանում «...շատ լավորակ...» յուղատու մշակաբույսերից ամենաշատը գանգրավուշ էր աճեցվում⁸, որն անհամեմատ ավելի քիչ խոնավություն է պահանջում և լավ հարմարեցված է Շիրակի մարզի լեռնատափաստանային լանդշաֆտների չափավոր չոր ցամաքային կլիմայով տարածաշրջաններին (ըստ ագրոկլիմայական պայմանների՝ վուշացանության համար ամենահարմարը Անիի տարածաշրջանն է): Ժամանակակից ցածր ծախսատար ագրոտեխնոլոգիաների պայմաններում անջրդի ցանքատարածություններում բերքատվությունը կարող է հասնել 10-12 գ/հա-ի, իսկ ոռոգման դեպքում՝ 20-25 գ/հա-ի: Թեև մշակաբույսի աճեցումը առանց լուրջ հիմնավորման ցանքաշրջանառությունից դուրս է եկել, այնուհանդերձ, գյուղացիական տնտեսությամբ

⁸ Ст' у Сагагелов М. Экономические очерки Эриванской губернии и озеро Гокча. Сочинение, Тифлиси, Типография главного управления Наместника Кавказского, 1879, էջ 39:

յունները և տնտեսավարման մյուս փոքր ձևերը մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում յուրառու այս մշակաբույսի արտադրության վերականգնման նկատմամբ, որովհետև դրա վերամշակման փոքրածավալ և այլընտրանքային ապրանքային մշակաբույսերի աճեցման համար քիչ աշխատատար լինելու շնորհիվ տնտեսավարման այդ ձևերը կարող են դառնալ եկամտաբեր: Բացի դրանից, այդ գյուղատնտեսական գոտում այն հաջող կերպով զուգակցվում է զարգացած անասնաբուծության հետ. յուրի ստացումից հետո սերմերի քուսպը որպես անասնակեր է օգտագործվում. այն ավելի քան 24% սպիտակուցներ է պարունակում:

Գիտականորեն հիմնավորված մոտեցման դեպքում գանգրավուշը, որպես հին հայկական, ավանդական և տնտեսապես շահավետ յուրառու մշակաբույս, մարզի գյուղական բնակչության համար դրամական զգալի եկամուտներ կարող է ապահովել: Սակայն դրա համար ոչ միայն ֆինանսական, այլև կազմակերպչական տեսակետից ծանրակշիռ աջակցության տարբեր ձևերի կիրառում է պահանջվում պետությունից: Բոլոր այդ առանձնահատկությունների հաշվառմամբ՝ տնտեսական վերլուծության հիման վրա կարելի է ենթաձյուղում իրադրության դրական զարգացման միտումներ ակնկալել:

Հետևաբար պետք է ենթադրել, որ կանխատեսելի հեռանկարում տեխնիկական մշակաբույսերը, հացահատիկային տնտեսության և անասնաբուծության ենթաձյուղերի հետ զուգակցմամբ, մարզի տեղն են որոշելու աշխատանքի տարածաձյուղային բաժանման համակարգում:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ կարող ենք ընդգծել, որ շուկայական տնտեսության պայմաններում տնտեսավարման բոլոր ձևերը, պահանջարկն ու առաջարկը, պայմանագրային պարտավորությունները, ագրոկլիմայական ու սոցիալ-տնտեսական պայմանները և մյուսները հաշվի առնելով՝ մարզերն ու տարածաշրջաններն ինքնուրույն են որոշում նախընտրելի մասնագիտացման ուղղությունները: Տարբեր պատճառներով ագրոհոլդինգային տիպի խոշոր տնտեսությունները՝ խոշոր եղջերավոր անասունի կաթի, շաքարի ճակնդեղի, արևածաղկի սերմերի, մասամբ նաև ալպիական մեղրի ու բարձր ավելացված արժեք ապահովող հատիկաընդեղեն մշակաբույսերի հիմնական արտադրողներն ու արտահանողները, սակայն, տավարի, ոչխարի ու թռչնի մսի, հացահատիկի, կարտոֆիլի, բանջարեղենի արտադրության ծավալներով մարզում զգալիորեն զիջում են բնակչության տնտեսություններին: Տվյալ կատեգորիայի տնտեսություններում արտադրված գյուղմթերքի մեծ մասը անձնական սպառման համար է, արտադրության ապրանքայնության մակարդակը ցածր է մնում, որն արգելք է դառնում այն գյուղական տարածքների ներդրումային զարգացմանը, որոնք մասնագիտանում են բնակչության տնտեսություններում գյուղատնտեսական արտադրանքի առանձին տեսակների արտադրության գծով. ձյուղի հիմնական ֆոնդերի ընդլայնումը ապահովող կապիտալ շինա-

րարությունը ֆինանսական ծախսեր է պահանջում, իսկ մանրապրանքային տնտեսությունները ի վիճակի չեն լայնածավալ ներդրումային նախագծեր իրականացնելու համար միջոցներ ներգրավել և իրենց տնտեսական գործունեությանը ծառայեցնել: Այսպես, ՀՀ տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածների նախարարության տվյալներով՝ բնակչության տնտեսություններում գյուղատնտեսական արտադրանքի հիմնական տեսակների արտադրությամբ մասնագիտացող համայնքային կազմավորումներում յուրաքանչյուր տնային տնտեսության հաշվով 1,6-1,7 անգամ ավելի քիչ ներդրումներ են կատարվել, քան գյուղական տարածքների գծով:

Գյուղատնտեսական արտադրության մեջ աշխատանքի տարածքաճյուղային բաժանման հիմնախնդիրների լուծումը էական ներդրումներ պահանջող բարդ և բազմակողմանի գործընթաց է՝ տնտեսությունների, մարզերի ու տարածաշրջանների և գյուղատնտեսական գոտիների արտադրական կառուցվածքի փոփոխությամբ պայմանավորված: Միաժամանակ, մեր կարծիքով, դա ամենաքիչ ծախսատար, տեղական արտադրության գյուղատնտեսական արտադրանքի մրցունակության բարձրացման, ըստ նպատակահարմարության ներմուծվող պարենամթերքների փոխարինման, արտահանման ուղղվածությամբ գյուղատնտեսության զարգացման և հիմնական պարենամթերքների ինքնաբավության նվազագույն մակարդակի ապահովման առավել արդյունավետ ուղի է:

***Բանալի բառեր** – ճյուղերի զուգակցում, տնտեսավարման ձևեր, մասնագիտացում ու տեղաբաշխում, հացահատիկային տնտեսություն, կաթնամսատու տավարաբուծություն, կերային հաշվեկշիռ, շահութաբերության մակարդակ, շուկայական մրցակցություն*

ВОЛОДЯ МАНАСЯН – Эффективность сочетания отраслей и углубления специализации в аграрном секторе экономики РА. – В статье анализируется, как влияет сочетание подотраслей и углубление специализации территориального (на примере Ширакского марза) сельскохозяйственного производства на его экономическую эффективность. Факторы экономической эффективности сочетания подотраслей выявлялись для основных видов продукции – зерна и молока. Для этого разные формы хозяйствования были сгруппированы по уровню специализации и выявлено влияние масштаба на уровень рентабельности производства продукции. Сравнение по основным экономическим показателям разных форм хозяйствования, для которых зерновое полеводство или молочно-мясное скотоводство являлось основной подотраслью, свидетельствует о том, что при увеличении посевной площади или поголовья коров экономическая эффективность используемых агропроизводственных ресурсов возрастает, несмотря на более высокие материально-денежные затраты из расчёта на 1 га посевов зерновых или 1 единицу поголовья коров.

Ключевые слова: *сочетания отраслей, специализация и размещение, зерновое хозяйство, молочно-мясное скотоводство, кормовой баланс, уровень рентабельности, рыночная конкуренция и главные и дополнительные подотрасли*

VOLODYA MANASYAN – *The Efficiency of Combination of Industries and Deepening of Specializations in the Agricultural Sector of the RA Economy.* – The article analyzes the impact of the combination of sub-sectors and the deepening of specialization and territorial agricultural production on its economic efficiency. The factors of economic efficiency of the combination of sub-sectors were identified for the main types of products - grain and milk. For this, various forms of management were grouped according to the level of specialization, the effect of economies of scale on the level of profitability of production was revealed.

Comparison of the main economic indicators of different forms of farming, for which grain cultivation or dairy and beef cattle breeding was a sub-industry, indicates that with an increase in the sown area or the number of cows, the economic efficiency of the agricultural production resources increases, despite the higher material and monetary costs based on per 1 hectare of grain crops or 1 unit of livestock.

Key words: *combinations of industries, specialization and distribution, grain farming, dairy and beef cattle breeding, feed balance, profitability level, market competition and main and additional subsectors*